

איש הכן ואיש הלא ואנשי הכן-ולא.

דב אלבוים

סיפורו של אלישע בן אבויה הוא אחד הסיפורים המסתוריים והעלומים ביותר בעולמם של חכמי המשנה והתלמוד. אמנם לכאורה יש בידינו הרבה מאוד מקורות תלמודיים ומדרשיים שעוסקים בדמותו ובקורותיו, אבל ככל שבוחנים בדקדקנות יותר את האגדות המספרות עליו, כך נדמה שדמותו הופכת להיות מטושטשת ומסקרנת יותר ויותר.

נתחיל עם הצדדים המוסכמים יותר במידע שנמסר עליו במקורות התלמודיים. לפי רוב המקורות, זהו סיפור על חכם גדול, בשר מבשרם של חכמי המשנה והתלמוד (חז"ל), אדם שהוסמך כבר להוראה ורבנות, ובכל זאת העז לכפור ולהצהיר ואף לפעול בניגוד לאמונותיהם ודרכם המסורתית של חבריו החכמים. זהו סיפור על אדם שהעז לצאת מן התלם ונודה על ידי חבריו. סיפורו של אדם שהעז ללכת עם מחשבותיו ולגזור מהן מסקנות לפעולה מעשית בחייו. זהו סיפורו של אדם שבגיל מאוחר, כאשר כבר הבשיל כאדם בוגר, מחליט לפתע לשנות את אורח חייו ומפסיק לשמור את מצוות הדת היהודית: מחלל שבת, שוכב עם זונות ומזדהה עם השלטון הרומי השנוא. זהו סיפורו של הכופר הגדול בעולם של חז"ל, אותו יהודי שחבריו נחרדו כל כך מבחירתו ודעותיו עד שלא כינו אותו בשמו אלא בשם "אחר", כביכול היה טמא בדיוק כמו בעל החיים הטמא ביותר ביותר בלקסיקון של התרבות היהודית - "דבר אחר". מקור חשוב אחר, התלמוד הבבלי, אף מוסיף לתלות בשמו של בן אבויה סיפור על השתתפותו במסע רוחני-מיסטי עם עוד שלושה חברים בכירים מחכמי המשנה. במהלך המסע והחוויות, משתנה השקפת עולמו של בן אבויה והוא מאמץ לעצמו דעות שיש בהן מין הכפירה באמונות המקובלות בין חכמי ישראל.

עם זאת, בנוגע לשאר הפרטים האחרים הקשורים לסיפורו של בן אבויה, התמונה מתחילה להטשטש. מה היה האירוע המכונן שהפך את אלישע בן אבויה ל"אחר": האם זה היה מראהו של מטטרון-מלאך האלוהים הבכיר ביותר, אותו ראה כאשר העפיל עם חבריו למחוזות המיסטיים של ה"פרדס"? לפי אגדת התלמוד בבלי, ראה בן אבויה את מטטרון כשהוא ישוב כסא של דין לדון את ישראל לכף חובה, ללא שום הצדקה אמיתית. בן אבויה לא מוכן לקבל את מה שראה ופוסק שיש "שתי רשויות בשמיים", הוה אומר, אלוהים איננו אחד, אלא ישנו אל אחד טוב, ובמקביל לו - אל אחר רע, שגוזר כל הזמן מוות ויסורים קשים על בני אדם צדיקים. אבל עדיין לא ברור לגמרי, האם החליט כך בגלל שהוא ראה מלאך שמקבל בעצמו החלטות, או בגלל שהוא נוכח לדעת שקבלת החלטות בשמיים איננה צודקת, ולכן הוא מגיע לכדי מסקנה שאי הצדק נעשה על ידי אלוהים אחר - רע?

לכאורה, יש תמיכה ממקורות אחרים לאפשרות השנייה בשל העובדה שגם אם הם מספרים סיפור שונה, המשבר האמוני שהתחולל בגינו הוא דומה. במקורות התלמוד הירושלמי, בן אבויה לא היה צריך לעלות למרומים כדי להוכיח בחוסר הצדק שיש בעולם, אלא התבונן בעיניים רגישות על מה שקורה מסביבו על הארץ. הוא רואה ילד שעולה למרומי דקל כדי לבצע את מצוות שילוחו הקן, עליה הובטח בתורה שכר חד משמעי: "למען יאריכון ימך על האדמה אשר אדוני

אלוהיך נותן לך", והנה אחרי כמה דקות נופל הילד הזה ממרומי הדקל ונהרג במקום. מן המוות הנורא וחסר הפשר הזה גוזר אלישע בן אבויה את החלטתו האמונית: "אין דין ואין דין".

אבל אם אכן מדובר באדם שקובל על מידת הצדק האלוהי, ואנו מקבלים גם את המסורת של ספרות ההיכלות היהודית הקושרת את הכניסה ל"פרדס" של חכמי השנה לשרשרת ההוצאות להורג של השלטון הרומי הקרויה בתרבות היהודית "עשרת הרוגי מלכות" אז אכן היה מדובר בתקופה שבה העוררו הרבה שאלות בקרב חכמי ישראל על מידת הצדק האלוהי, מה בכך? מדוע כל המסורות המדרשיות מציירות את אלישע בן אבויה כמי שפגע באמונה היהודית בדומה לדמותו של ישוע הנוצרי, אותו מכנה המסורת "אותו האיש". האם בן אבויה הוא הראשון והיחיד שקבל כלפי מעלה על הצדק האלוהי, החל באברהם אבינו, ממשיך במשה רבנו וכלה בנביאים שונים ובמשוררי ספר תהילים. מאימתי אין התרבות היהודית מאפשרת העלאת ספיקות באלוהי הצדק כאשר יש נוצר מצב של אי-צדק משווע בעקבות גזר דינו של האל?

השאלה מדוע שפטה התרבות היהודית את אלישע בן אבויה בצורה חמורה כל כך מעלה כשלעצמה תחושה חריפה של חוסר צדק. האם מישהו מחכמי ישראל בדורות האחרונים היה מרשה לעצמו לקרוא לנידויו של ניצול מחנות ההשמדה בתקופה השואה, בגלל שיצא מהחנות ומאר "אין דין ואין דין"? מדוע אם כן, מספרת המסורת התלמודית על תגובה אלוהית וחברתית כה קשה כלפי בן אבויה עד שמשמיים מכריזים עליו שאבדה ממנו הזכות לחזור בתשובה ("שובו בנים שובבים, חוץ מ"אחרי"), ועל כן הוא גם מנודה באופן סופי וגורף מבין חבריו?

יש מן הפרשנים שניסו לתלות את הדבר באופן שבו הטיח בן אבויה את הדברים כלפי מעלה. במחקרו המופתי של חוקר המיסטיקה היהודית יהודה ליבס "חטאו של אלישע" הוא רואה את חטאו של בן אבויה בהיבריס ובגאווה שבה הרשה לעצמו להתבונן במראות האלוהיים שנתגלו לו בעת המסע ב"פרדס". חטאו לא היה בטענה ובבקשה לצדק, אלא בפסקנות ותחושת הביטחון הגאוותנית שבה הטיח את הדברים. אלישע בן אבויה הוא המיסטיקן החוטא בגאווה, שמביאה אותו לטעויות בשיפוט כלפי עצמו וכלפי הסביבה ובסופו של דבר לאובדן עצמי. זאת לעומת, דמותם של המיסטיקנים השלמים: אברהם אבינו, וכמובן שותפו של בן אבויה למסע בפרדס, רבי עקיבא.

אך גם אם אנו מקבלים את הסברו של ליבס, עדיין לא ברור מה היתה חטאו של בן אבויה במעשה. שהרי התרבות היהודית התלמודית נוטה להתעלם ממחשבות ודיבורים כל עוד אינם מגיעים לכדי מעשה. גם על כך יש אגדות רבות וסותרות המנסות לתאר את התמורה שאחזה בו ושינתה את התנהגותו המעשית. מקור אחד טוען שבן אבויה החל לחלל שבת בכך שעקר צנון מן האדמה ביום השבת כדי שזונה תאמין לו שאין הוא אותו חכם אלישע בן אבויה. מקורות אחרים מספרים עליו שהוא רוכב על סוסו ביום השבת ליד בתי הכנסת וליד הר הבית ובכך הוא עוקר הלכה של חכמים האוסרת לרכוב על בעלי חיים בשבת. בהמשך אותה אגדה, רוכב בן אבויה על הסוס, כשתלמידו רבי מאיר רץ אחריו ולומד מפיו תורה עד שבן אבויה עוזב עם סוסו את "תחום השבת" (אלפיים אמה מחומת העיר) שהוא נחשב כבר לחילול שבת מדברי תורה. מקור אחר נוטש את המימד של שמירת השבת שהוא במובן זה חטא ש"בין האדם למקום" ומספר על חטאיו החברתיים של בן אבויה, כגון הנסיונות שלו להפריע את לימוד התורה של תינוקות של בית רבן

והפנייתם לחינוך מקצועי מעשי, ולפי דעה אחרת אף מואשם בן אבוייה ברצח של ילד צעיר בתלמוד-תורה שהרגיז אותו בדבריו. מקורות אחרים אף רומזים שהמיר את דתו לדת הפאגאנית הרומית (ראו מחקריו של מוטי ארד) או התקרב לכתות הפילוסופיות השונות שהתקיימו באותה שעה באימפריה הרומית (מגמה שמחבר ספר זה, מילטון סטיינברג, נוטה מאוד לכיוונה).

כך או כך, המקורות התלמודיים "משמיצים" את בן אבוייה כמעט מכל זווית אפשרית. יש מהם שאפילו טענו שהפגם של אבוייה היה בכלל במניעים של הוריו ששלחו אותו ללמוד תורה כדי שיוכל ל"הוריד אש מן השמיים" כמו הגדולים שבכחמי התלמוד שידעו לעשות כן באמצעות לימוד התורה שלהם, ויש כאלה שהוסיפו על החרם שהוחרם אלישע בן אבוייה בחייו, גם חרם אלוהי השולח ברכ כדי לשרוף את קברו ולהעלות ממנו עשן.

במובנים רבים אלה "כעלה נידף" של סטיינברג פודה את בן אבוייה מהדין המחמיר שעשו עמו המקורות התלמודיים והמדרשיים. בן אבוייה של סטיינברג איננו אדם רע, חורש מזימות, כופר להכעיס, מסית ומדיח, יהיר וגאוותן חסר תקנה, ובוודאי שלא רוצח תינוקות. בן אבוייה הוא קרבן של עצמו ותקופתו. זהו סיפורו של אדם שמחפש אמת ודאית הניתנת להוכחה מבחינה רציונלית, אדם שלא מוכן לנוח ולשקוט עד שיצליח להגיע אליה. החיפוש של בן אבוייה אחר ודאות רציונלית לקיומו של האלוהים ולאמיתות המסורת הדתית היהודית ביחס אליו שהוא אלוהים משגיח ושופט צדק, מביאה אותו אט אט להתרחק מהאמונה היהודית המקובלת ולתור אחר ה"בורות הנשברים של הפילוסופיה. בשלב מאוחר יותר, הפילוסופיה שכה קרצה לו בתחילת הדרך מביאה אותו בסופו של דבר לבגידה בעמו ובלאומיותו ולמוות בבדידות נוראית חסרת נחמה.

במובן זה, קרא סטיינברג בסיפורו של בן אבוייה לא רק את אחד הקונפליקטים הגדולים של בן תקופתם של חז"ל, אלא גם את אחד הקונפליקטים הגדולים של היהודים בני העת החדשה האמונים על התורה כמו גם על הרציונליות של המדע. האם האמונה באלוהים והשגחתו יכולה להיות מנומקת רציונלית? ואם לא, האם המדע כן יכול להיות מנומק עד לבסיסיו הראשוניים ביותר מבחינה רציונלית? ואם אנו חיים בעולם שבו שום אמונה את דעת אינם יכולים בכלל להיות מנומקים רציונלית משום צד, מה הערך להגיון ולחשיבה הרציונלית?

סטיינברג בצדק איננו רוצה להכריע בשאלות הללו, ולכן גם יכול להציג את בן אבוייה כדמות טראגית על-זמנית שלא מוצאת מנוח בשום אמונה, דת או השתייכות לאומית, ובסופו של דבר נידפת כעלה נושר ברוחות העזות של הקיום ללא שורשים וללא מקום למנוחה. אך בעוד סטיינברג איננו מקבל את השיפוט החמור של רוב פרשני התלמוד לאורך הדורות כלפי בן אבוייה, אין הוא מתעלם מהחסרון האישיותי הפנימי של בן אבוייה. לא מדובר רק בחטא של יוהרה, אלא בטעות מאוד בסיסית באשר לאפשרות של שתי אמיתות סותרות להיות נכונות ומוצדקות בו-זמנית. הבעיה של בן אבוייה איננה בקריאה של ספרי פילוסופיה (ספרי מינות שהיו נושרים מחיקו, כדברי אגדת התלמוד) ופקפוק באמונות המקובלות בקרב חכמי ישראל. הכשלון של בן אבוייה נעוץ בצורך שלו לקבל אמת של "כן ולא". עבור בן אבוייה זה או שיש אלוהים, או שאין; או שיש השגחה או שאין; או שהמסורת היהודית אמת או שלא; או שתהיה גאולה לישראל או שלא. בן אבוייה מאמין שתתכן רק אמת אחת מוחלטת.

מן הזוית הזו, הסיבה להרחקתו של בן אבויא מכלל ישראל, קריאתו בשם "אחר" ונידויו, אינם בהכרח בשל דברי הכפירה שהשמיע, או הטחת הדברים שלו כלפי שמייס. זה גם לא בשל התעללותו בתינוקות של רבן או חילולי שבת כאלה ואחרים. בן אבויא הורחק בגלל שלא יכול היה לשאת אמיתות סותרות בו-זמנית. עבור חכמי התלמוד המתורגלים במחלוקות שעליהן נאמר "אלו ואלו דברי אלוהים חיים", אין קושי גדול לחוות את צדקתו וחסדו של האל בד בבד עם מקרים קשים ולא מוסברים של רוע בעולם. הם יכולים לשאת ולהכיל מצב שבו יש תחושה עמוקה של "הסתר פנים" מצד האל המניח לרומאים לסרוק את בשרו של רבי עקיבא במסרקות של ברזל ולענות את חכמי ישראל האחרים למוות, ובואתה עת לומר ולהצהיר שאלוהי ישראל הוא אלוהי צדק. חכמי התלמוד ברובם האמינו בגמישות נפשית קיומית המאפשרת להכיל סתירות קשות ופרדוקסליות בנושאי אמונה. המיסטיקן הבשל, לפי ההשקפה של עורכי האגדות התלמודיות שהזכרתי לעיל, הוא אדם שמסוגל לשאת הפכים ללא שתודעתו תתקומם או תתרוסק.

יכולתם של הארבעה שנכנסו בפרדס לצאת בשלום מהחוייה המתעתעת של העלייה לעולמות האלוהיים, בהם הטוב והרע, המותר והאסור, שבעזרתם אנו רגילים לשפוט את המציאות, כבר לא רלוונטיים. בעולמות שמעל להשגתו הרגילה של האדם יתכנו מצבים שבהם מצב מסוים איננו בהכרח נופל בקטגוריות של טוב ורע, ולפעמים יש מצבים שנופלים בשתי הקטגוריות גם יחד. יכולתם לצאת בשלום תלוייה ביכולת שלהם לשאת ולהחזיק חוייה מסוג זה בכלי ההכחה התודעתיים והרגשיים שלהם. בן עזאי אולי מסוגל לכך, אבל לא רוצה לחזור לקונפליקט נוסף עם עולם המציאות העולם היומיומי הרגיל, בו חייבים להכריע בין מצבים הפכיים, ולכן הוא "מציץ ומת", מת מיתת נשיקה ונטמע בעולם האלוהי. בן זומא, הציץ ונפגע – הוא אמנם חוזר לעולם הרגיל אך הוא פגוע לעד ונשאר לכוד בתות הקונפליקטים והפרדוקסים שחווה, בן אבויא מכריע לטובת ניתוק – אין ולא יכולה להיות האמה בין הצדק האלוהי לבין הצדק בעולמם של בני אדם, ולכן או שאין השגחה או שאלוהים הוא רע. רק רבי עקיבא יכול להחזיק את הסתירות שבין מידות שונות של צדק ובים עולם האלוהים ועולם האדם.

כיוון פרשני זה מסביר גם את דבריו התמוהים של רבי עקיבא לחבריו היוצאים למסע ב"פרדס", משם אף אחד מהם לא חוזר בשלום חוץ ממנו עצמו. לפי אגדת התלמוד הבבלי, רבי עקיבא אומר להם: "כשאתם מגיעים אל מקום אבני שיש טהור, אל תגידו מים מים, שנאמר 'דובר שקרים לא יכון לנגד עיני'. רבים ניסו להסביר בקשיים רבים את משמעות אזהרה זו של רבי עקיבא, שאילו היו חבריו מקשיבים הל סביר להניח שגורלם היה כגורלו כמי ש"נכנס בשלום ויצא בשלום". יתכן שכוונתו של רבי עקיבא היתה אם כן שלא לנסות להגיע למסקנות חתוכות באשר למצבים חוויתיים שונים הנוגעים למצב הקשר עם האלוהות. יתכן שאתה חושב שמדובר במים כאשר בעצם מדובר באבני שיש טהור, ולהיפך, אך מכל מקום אל תנסה למהר ולחתוך ולהכריע האם זה מים או אבני-שיש. לפעמים זה גם שיש וגם מים. גם וגם.

בעצם למרות הכל התלמוד עושה לו כבוד, כי אם יש חטא אחד שבן אבויה איננו חוטא בכל רשימת החטאים במיחסת לו – זה חטא השקר והצביעות. בן אבויה פיו וליבו שוים. ולכן אולי הוא נגאל לבסוף, כמו דמויות אחרות שנגאלות בתרבות ובהיסטוריה היהודית, כמו הגאולה שעושים לישו ולשבתאי בספרו החסידי.